

КОНЦЕПЦІЯ «БРАТСЬКИХ НАРОДІВ» ЯК СПРОБА «ПОВОРОТУ» ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Гончаров Олександр Андрійович,
аспірант I курсу навчання,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7270-1453>

Анотація

«Братські народи». Ззовні, на перший погляд, здається звичайним словосполученням, яке не несе негативного окрасу, проте за цим терміном криються столітні ідеї. Своїм корінням, у контексті українсько-російських відносин, словосполучення переплітається з розвитком уявлень про давньоруську народність, з неї черпає і аргументацію, і легітимацію. Мета цієї статті є прояснити ґенезу концепту «братські народи», у якій ми вбачаємо спробу «повороту» історичного часу та намагання змінити горизонти майбутнього у контексті відносин між Україною та Росією. У той же час, ми не піддаємо критиці саму гіпотезу давньоруської народності та не розглядаємо детально всю історіографію питання. Цим темам присвячені окремі монографії та окремі статті. У полі нашого інтересу та пошуку ключові віхи розвитку ідей, пов'язаних безпосередньо з нашою темою.

Ключові слова: *«братські народи», давньоруська народність, ідея загальноросійського народу, поворот історичного часу, горизонти майбутнього*

Однією з відправних точок для розвитку науки є переосмислення звичаєвої картини світу, коли піддається сумнівам те, що всім здається зрозумілим. Сократ починає свій шлях з питання «що таке мудрість?». Всі чули це слово, використовували на практиці, проте цілісне несуперечливе уявлення та визначення Сократу прийшлося шукати. Тоді сформувалось одне з найважливіших завдань мислячих – піддавати сумнівам звичне. Цього вимагала раціональність. Цього ж вона продовжує вимагати.

Словосполучення «братські народи» у контексті українсько-російських відносин імпліцитно присутнє у різних сферах, як у наративах політиків, так і у свідомості громадян тієї чи іншої країни, окремих регіонів, особливо у старших поколінь. Воно нерозривно пов'язано зі спільною історією України та Росії за часів імперії та за радянської доби, і для певних політичних сил даний конструкт виступає інструментом маніпуляцій, виправданням політичних актів та аргументацією для геополітичних амбіцій. Окрім того, ідея про «братські народи» є спробою повернути історичний час та змінити горизонти очікування майбутнього в Україні, про що детальніше йтиме мова у цій статті.

Метою цієї статті є прослідкувати за генезою ідеї «братських народів» у контексті українсько-російських відносин і встановити, у чому вбачається спроба «повороту» історичного часу і вплив його на горизонти майбутнього.

Так як «братські народи» є похідним словосполученням від концепції давньоруської народності та загальноросійської ідеї, формувалась згідно з метою наступна література.

Для розуміння поняття «давньоруська народність» та історіографії питання було виділено дві праці Н.М. Юсової: «Давньоросійської народності концепція», яка написана для Енциклопедії історії України при НАН України, розкриває кратко та лаконічно історіографію питання; та «Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історіографії» – стаття, надрукована для Українського історичного журналу.

Неабиякий вплив на нас справила праця Д. Вояковського «Ментальні кордони в Європі без кордонів». Окрім пізнавального основного матеріалу, нас зацікавив окремих розділ «Бути в межах Європи – український виклик», де автор розбирає існуючі в українському дискурсі концепції народності та в рамках яких проєкти українці усвідомлюють себе. У цьому ж контексті здається влучною стаття А.І. Міллера «Дуалізм ідентичностей на Україні».

Окрім цього, у рамках дослідження були використані твори Уварова С.С., міністра народної освіти Російської імперії у 1833–1849 рр., Ф. Прокоповича, ректора Київської академії

з 1710 по 1716 роки і головного ідеолога Російської імперії за часів Петра I. Для окремих цитат було залучено «Синопис Київський», автор якого остаточно не встановлений, Стенографічний звіт XVIII з'їзду ВКП(б), збірник творів О.І. Герцена.

«Братські народи» ззовні виглядає невимушеним органічним терміном без жодного негативного окрасу. Проте, при детальному спогляданні і спробі пошуку коріння цього словосполучення, ми занурюємося та проходимо крізь століття. У контексті українсько-російських відносин воно лежить у концепції Давньоруської народності та похідних від неї ідей триєдиного руського народу та загальноросійської ідеї.

У другій половині XVII століття з'являється «Київський Синопис» [7], авторство якого приписують Інокентію Гізелю. Починаючи від синів Ноя, автор веде історію російського народу та обґрунтовує право російських царів на українські та білоруські землі, аргументуючи це споконвічною єдністю руського народу. Минуле в такому контексті безпосередньо впливає на очікуване майбутнє. І цей лейтмотив продовжує своє існування у подальшій історіографії.

На початку XVIII століття Феофан Прокопович, богослов та ректор Київської академії у 1710–1716 роках, а також, за сумісництвом, палкий шанувальник Петра I, виступає головним ідеологом реформ у тогочасній Росії. У своєму творі «Слово о власті та честі царській» [6, с. 76–93] (1718 року) викладає свою теорію держави, за якої влада монарха похідна від Бога, а основними напрямками роботи його являються громадські та військові справи. Цар повинен опікати добробут своїх підданих, забезпечуючи державну безпеку та повчаючи їх духовним та світським навчанням. Основною проблемою та загрозою для держави виступають децентралізуючі рухи, і автор направляє свою критику на князівсько-боярську опозицію. Окрім того, критика достається і Володимирі Великому. У «Предисловіє к доброхотному читателю», що є вступом до «Устав морской» Петра I, Ф. Прокопович робить короткий нарис історії Російського флоту і зазначає: «Владимир святой, наставлений був у богословії, не наставленим виявився у політиці» [9, с. 7], тим, що розділив свою державу між дванадцятьма своїми синами, і з того моменту

все пішло на погіршення. Силу держави Прокопович вбачає у єдності народу, і в цьому вбачається певне зародження своєрідної місії спочатку царської Росії, а потім Російської імперії у поверненні своїх територій і об'єднанню Малої, Великої та Білої Русі, території які не тільки мовою рідні, а й православною вірою.

Історики XVIII–XIX століть у переважній своїй більшості продовжували вважати малоросів та великоросів представниками «єдиного руського народу» [11]. Проте з'являлись праці і тих, хто визнавав право на спадщину Київської Русі за українцями, і з часом питання про «первородство» стало носити дискусійний характер. Офіційна ж ідеологія імперії залишалась у руслі «єдності». В працях історика М.Г. Устрялова під покровительством міністра просвіти С.С. Уварова формується концепція триєдиної руської нації. На противагу лозунгам Французької революції «Свобода, Рівність, Братерство» у записці до імператора Миколи I (1833 рік) Сергій Уваров виводить «Православ'я, Самодержавство, Народність» [8]. Три основні стовпи, завдяки яким можна «зміцнити слабкими руками люб'язну Вітчизну» [8], у той час, коли європейські країни захоплені революційними подіями, зокрема у 1830 р. відбулася Липнева революція у Франції, Бельгія відокремилася від Нідерландів, Польща повстала проти російської влади.

Про «народність» Уваров пише наступне: «Поряд із цими двома національними засадами [православ'ям та самодержавством], знаходиться і третє, не менш важливе, не менш сильне: Народність. Щоб Трон і Церква залишалися в їхній могутності, необхідно підтримувати і почуття Народності, яке їх пов'язує. Питання Народності немає тієї єдності, яке представляє питання Самодержавії; але той і інший походять з одного джерела і збігаються на кожній сторінці Історії Російського народу» [8]. І це стало основною позицією Російської імперії, з чого наступники розвивали ідею про особливу історичну місію Росії, особливий її шлях, відлуння чого можемо спостерігати і сьогодні.

Паралельно з тим, хочеться відмітити вислів французького письменника та мандрівника Астольфа де Кюстїна, який відвідував Росію у 1839 році. «Ця імперія, яка б величезна вона не була,

є лише в'язницею, ключ від якої тримає імператор, і це в державі, яка може існувати лише здобуванням...» [2, с. 40]. Звідси бере початок метафора «в'язниця народів». Книга де Кюстіна користувалася попитом у крайніх лівих політиків та критиків монархічного устрою Росії. Так, наприклад, О.І. Герцен, публіцист, який виступав за соціалістичне перетворення імперії, писав: «Я не знаю жодного пристойного будинку, де б не знайшлося твору Кюстіна про Росію, яке було заборонено спеціальним наказом Миколая» [4, с. 213]. І писав, продовжуючи метафору «в'язниця народів», що «стіни її в'язниці – з дерева; зведені грубою силою, вони здригнуться при першому ж ударі» [4, с. 241]. З цим цікаво перегукуються вже інші терміни, введені за радянської доби, – дружба народів, радянський народ, радянський патріотизм. Наче повний антипод Російської імперії, Радянський Союз представ у новому амплуа. Так, на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 року виступав Бажан, представник делегації від робочих, селян та радянської інтелігенції УРСР: «При допомозі великого руського народу був навіки віків визволений український народ. Він ввійшов в сім'ю радянських народів, знайшовши тут свою державність, розквіт своєї мови, розквіт свого народного духа і генія» [1, с. 458], зазначаючи, що «у трудній, важкій боротьбі прийшов український народ до щастя та свободи у братській сім'ї Радянського Союзу» [1, с. 457]. А у вересні 1939 року «братська сім'я» приймала нових членів, Галичину та Волинь, так, як прийняла до своєї сім'ї у березні 1938 року нацистська Німеччина Австрію.

Не дивлячись на «нову» термінологію радянської доби, бачення спільної історії України та Росії, а також уявлення про їх спільне майбутнє продовжує неперервну лінію від «Синопису» та Ф. Прокоповича до С.С. Уварова. «Щастя та свобода» напряму у їх уяві пов'язані з єдністю. Злі сили «буржуазного», «капіталістичного» світу намагаються позіхнути на цілісність держави, і зроблять це, якщо не буде єднання. Бажанов на цьому ж з'їзді так зазначав, що «ще у давньому, сивому минулому руський та український народ у єдиному прагненні та взаємодопомозі гнали та били тих, хто ліз на їх землі» [1, с. 458]. І так, у їх розумінні, повинно було залишатися. «Без цієї єдності українському народові грозило б не тільки

поневолення та моральне знищення, а й просто фізичне знищення» [1, с. 458]. Політики того часу малювали страшний світ навколо Союзу, історики загортали це у наукову обгортку, у якому «братські народи», тримаючись один одного, разом будують соціалізм, від якого поступово перейдуть до комунізму. П'ятилітки призначені були пришвидшити плин часу, завершити Революцію, від чого повністю залежали горизонти майбутнього. Спільне минуле продукувало спільне майбутнє. Так, в історичній науці СРСР утвердилось, і одночасно з тим було задекларовано в працях Б. Грекова (Москва), К. Гуслистого і Ф. Ястребова (Київ) [11], що Київська Русь є «спільною колискою» історії українського, білоруського та російського народів, які сформувались значно пізніше, у XIV–XV століттях. А в повсякденне життя проник новий сенс «братських народів», вивільнений від православного контексту. Релігію вимила нова ідеологія.

Академік П.П. Толочко провів аналіз праць радянських вчених, і звів те, що стосується давньоруської народності, до трьох основних тез:

- 1) «давньоруська народність» не була стійкою етнічною спільнотою, розклад був визначений феодальною роздробленістю;
- 2) «давньоруська народність» – стійка етнічна спільнота, яка існувала і після Київської Русі;
- 3) «давньоруська народність» у XII–XIII століттях переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель» [10, с. 65].

Як зазначає Н.М. Юсова, зі здобуттям незалежності України навіть перша теза в українській історіографії піддається «випробуванню». У наш час, як авторка пише, на концепцію давньоруської народності начіплюються образливі й ідеологічно заангажовані ярлики, які викликають емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого загалу фахово не підготовлених читачів [10, с. 65]. Так ми переходимо до наступного етапу існування ідей «братських народів».

Даріуш Вояковський у книзі «Ментальні кордони в Європі без кордонів» відводить окремий розділ дослідженню сьогодишньої ситуації в Україні відносно того, які проекти уявлення українців щодо себе набуватимуть форми, чи то західноєвропейських концепцій народу, чи теж формульованим у Росії проектам («Бути в межах

Європи – український виклик» [3, с. 277–290]. Проводив аналіз на тих західних та російських концепціях, які безпосередньо знаходяться у полі дискусій в Україні, і у підсумку виділив силу і слабкість європейськості України [3, с. 290]. Його аналіз продемонстрував, що науковий дискурс українських науковців міцно закорінений у європейському мисленні, і це є не лише ознакою української еліти. Сильною стороною вбачає однозначність інтелектуальної та політичної спрямованості у сторону європейської науки. Проте відмічає і слабку сторону – політична інертність українського суспільства. За умов загрози українській державності на парламентських виборах у 2014 році взяли участь 52,42 % правомочного населення.

Друге видання з доповненнями книги було опубліковано у 2015 році. Він припускав тоді, що українсько-російський конфлікт пришвидшує зміцнення західноєвропейської інтерпретації українськості. Роблячи наступний крок, ми можемо впевнено сказати, що військове вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року ще більше закріплює даний вектор розвитку думки, консолідує українців і формує новий погляд на свою ідентичність.

Звісно, проблеми з ідентичністю нікуди не уходять самі собою. На дуалізм її вказував А. Міллер [5], з чим ми не можемо не погодитись. Проте наразі вибір зроблено Україною. Перед державою постають нові горизонти майбутнього. Нове бачення майбутнього буде породжувати і нові питання, які необхідно буде вирішувати, і було б дивним, якщо б не виникало цього. Натомість ідея «братських народів», чим далі від неї уходить українське суспільство, тим гучніше звучить. Цей концепт проходить крізь століття і продовжує своє існування.

У липні 2021 року на сайті Кремля було опубліковано статтю В.В. Путіна під гучною назвою «Про історичну єдність росіян та українців». Розпочинається вона наступним: «І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Стародавньої Русі, яка була найбільшою державою Європи. Слов'янські та інші племена на величезному просторі – від Ладоги, Новгород, Пскова до Києва та Чернігова – були об'єднані однією мовою (зараз ми називаємо її давньоруською), господарськими зв'язками, владою князів династії Рюриковичів.

А після хрещення Русі – і однією православною вірою. Духовний вибір Святого Володимира, який був і Новгородським і Великим Київським князем, і сьогодні багато в чому визначає нашу спорідненість». Звісно, ця стаття не може нами сприйматися як наукова, проте в ній відображається сучасна повістка. У ній підводяться і збиваються в один наратив концепції попередніх років, від царської Росії до радянської доби, через «Синопис» до висновків з'їздів ВКП(б). В статті робиться акцент, що «справжня суверенність України можлива саме у партнерстві з Росією», і що «наші духовні, цивілізаційні зв'язки формувалися століттями». А наприкінці, у якості підсумку, звучить наступне: «Разом ми завжди були і будемо багаторазово сильнішими та успішнішими. Адже ми – один народ». І в цьому ми бачимо пастку поняття «братські народи». В ньому наче здійснюється спроба повернути історичний час і претензія на зміну горизонтів майбутнього для українського суспільства. Саме «повороту» історичного часу, з ігноруванням того, що змінилося і змінюється, у першу чергу, всередині самої України, де змінюється погляд на інтерпретації минулого, йде процес переосмислення свого місця на історичному полотні та у сучасності. Разом з тим з'являються нові виклики і нові уявлення майбутнього. У сфері історії, соціології та філософії зароджуються творчі нароби згідно з цим формуючим процесом, і в той же час ідея «братерства» наче пропонує повернення до точки роздроблення Київської Русі, заиклити час, щоб розпочати новий виток історії, котрий українське суспільство вже почало.

Ідею «братських народів» впевнено можна назвати політичним інструментом, створеним з метою обґрунтовувати політику розширення та приєднання нових земель. Базис для цього, у контексті українсько-російських відносин, словосполучення знаходить у гіпотезі про давньоруську народність, з неї черпає і аргументацію, і легітимацію.

Починаючи з середини XVII століття, коли у «Київському Синописі» формується уявлення про єдність російського народу, на основі якої, піддаючись змінам кон'юнктури, формуються ідеологічні засади спочатку для імперії Петра I, а згодом для Російської імперії за Миколи I. Остаточо поняття про єдність народів закріплюється

у радянські часи, коли «братські народи» інтерпретуються вихідцями з однієї «колиски» давньоруської народності, мета яких у єдності будувати соціалізм та рухатись до комунізму.

Даний конструкт присутній і у сучасному наративі певних політичних сил у відносинах між Україною та Росією, проте виглядає як спроба «повороту» історичного часу. Саме «поворот», коли ігнорується та світоглядна основа, що формується в українському суспільстві, ті наукові та творчі надбання, що здійснюються у сьогоденні, та того горизонту майбутнього, який розкривається нині і є складовою сучасності. Ідея про «братські народи», здійснюючи спробу повернути історичний час, намагається разом з тим впливати на горизонти очікування майбутнього, пропонуючи повернення до точки, де переплітаються сумісне історичне минуле та спільне майбутнє, у той час, коли в українській науці переосмислюється «сумісність» минулого і розбудовується інший погляд на подальше.

«Братські народи» лише на перший погляд здається звичайним словосполученням, яке не несе негативного окрасу, проте за цим терміном криються столітні ідеї. Простота та звичаєвість словосполучення потребує осмислення, і те, що імпліцитно криється у свідомості, потребує експлікації. Цього вимагала раціональність за часів Сократа. Цього ж вона продовжує вимагати.

Література:

1. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М. : ОГИЗ, 1939. 716 с.
2. Астольф де Кюстин. Правда про Росію: Подорожній щоденник / опрацював О. Мерчанський ; післям. М. Слабошпицький. К. : Ярославів Вал, Укр. письменник, 2009. 241 с.
3. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський ; пер. з польськ. В.Ф. Саган. 2-ге вид., доповн. К. : Ніка-Центр, 2015. 320 с.
4. Герцен А.И. Собрание сочинений в тридцати томах. Том седьмой. О развитии революционных идей в России / ред. тома Я.Е. Эльсберг ; ред. узд. А.И. Норчагин и М.В. Покровская. М. : Изд. АН СССР, 1956. 469 с.
5. Миллер А.И. Дуализм идентичностей на Украине / А.И. Миллер. *Отечественные записки*. 2007. № 34(1). С. 84–96.

6. Прокопович Ф. Сочинения / под ред. И.П. Еремина ; ред. изд. С.С. Волк. М., Ленинград : Изд. АН СССР, 1961. 504 с.
7. Синопис Київський або коротке зібрання з різних літописців про початок славеноросійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про життє святого благовірного великого князя київського і вся Русі першого самодержця Владимира, і про спадкоємців благочестивої держави його російської аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, вся Великої і Малої, і Білої Русі самодержця. *Рукопис XVII ст.* 130 с.
8. Уваров С.С. О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством Народного Просвещения. [Електронний ресурс] / С.С. Уваров. *Музей истории российских реформ имени П.А. Столыпина*. 1833. Режим доступу: <http://museumreforms.ru/node/13652> (дата звернення: 09.04.2022 р.).
9. Устав морской о всем, что касается доброму управлению, в бытности флота на море. СПб. : При Императорской Академии наук, 1780. 309 с.
10. Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Н.М. Юсова. *Укр. іст. журн.* 2001. № 6. С. 65–85.
11. Юсова Н.М. Давньоруської народності концепція [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 2 : Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2004. 688 с. : іл. Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Davn_nar_konserciya (дата звернення: 09.04.2022).